

האנתרופולוגיה שבין סביבה לבין התיישבות: על תיווך (וכישלונו), על אמפתיה ועל פירוק המובן מאליו לירון שני

במאמר זה אני מציב את הידע האנתרופולוגי בהקשר של ניתוח חברתי של סוגיות סביבה, טבע ומרחב. אני משרטט את המגמות המרכזיות בכתיבה האנתרופולוגית על סוגיות אלו, סוקר את המחקרים שנערכו בתחום זה בישראל ומתמקד בניתוח המתח המובנה בין סביבה ופעילים סביבתיים לבין התיישבות וסוכנויות שונות הפועלות לקידום ההתיישבות. חלק מרכזי במאמר הוא תיאור וניתוח של מקומי כחוקר במאבקים סביב הקמת יישובים חדשים בדרום הארץ ושימור עצי שיטה בערבה. אני מראה את מורכבות כניסתו של אנתרופולוג לתפקיד של מתווך בסכסוכים לצד כוחו של הידע האנתרופולוגי עצמו לריכוך העימותים ולהבנת מאבקים סביבתיים וחברתיים. דרך התייחסות לאנתרופולוגיה כ"פירוק המובן מאליו" אני טוען שהבנת היחסים, הקשרים וההשפעות בין חברה לבין סביבה מאפשרת לנו להבין טוב יותר את התרבות ואת החברה שאנו פועלים בהן.

מילות מפתח: אנתרופולוגיה, סביבה, התיישבות, יישובים, יישוב סכסוכים, מאבקים חברתיים, שימור הסביבה, טבע, פעילים חברתיים, נגב, ערבה

* ד"ר לירון שני, המחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה באוניברסיטה העברית בירושלים והמחלקה לאנתרופולוגיה והתכנית ללימודי מדע, טכנולוגיה וחברה (STS) במכון הטכנולוגי של מסצ'וסטס (MIT), בוסטון.
דואר אלקטרוני: liron.shani@mail.huji.ac.il

מאבקים סביבתיים נתפסים לרוב כקשורים לסוגיות של אקולוגיה, שמירת טבע ואיכות חיים. עם זאת, ניתן ללמוד באמצעותם על יחסי כוח, על תפיסות תרבותיות, על שינויים חברתיים ועוד, המקודדים בתוך המאבקים בצורה גלויה או סמויה. הבנת הדינמיקה והחיבורים המתקיימים בתוך מאבקים סביבתיים מאפשרת להכיר טוב יותר את החברה ואת התרבות שהם מתרחשים בהן, אך היא גם מאפשרת לנו להבין טוב יותר את המאבקים עצמם ובכך לנסות להפחית את החיכוך הקיים בהם.

ההנחה והתובנה המרכזית שילוו את המאמר לכל אורכו ויחברו בין המהלכים הללו, הן שלאנתרופולוגים ולידע האנתרופולוגי, המשלב היכרות מעמיקה עם השדה ועם השחקנים בו, בשילוב ניתוח דיאלקטי של אמפתיה וביקורת, יש פוטנציאל לתרום לריכוך עימותים ולפתרון סכסוכים בין קבוצות ושחקנים שונים או לפחות להבין הבנה מעמיקה יותר את המקור לסכסוך ואת המנגנון המפעיל אותו.

לכאורה, מאמר זה נע בין שתי עמדות מנוגדות המקובלות במחקר האנתרופי: האחת מצדדת בהתערבות החוקר ובהשפעתו על שדות המחקר, והאחרת תומכת בעמידתו מן הצד כצופה במתרחש בשדה המחקר, המתאר, מנתח ומפרש את המציאות החברתית. ואולם, במאמר זה אנסה להראות כיצד שתי העמדות הללו יכולות להיות שני צדדיו של אותו מטבע. מצד אחד, המאמר ינסה להראות את הפוטנציאל הגלום באנתרופולוגיה ובאנתרופולוגים כגורמים מתערבים ומתווכים בפתרון סכסוכים סביבתיים (ולמעשה גם בסוגיות ובמאבקים חברתיים אחרים), אך גם את הבעייתיות ואת הקושי של עמדה זו. מן הצד האחר, הוא יציב על האפשרויות הגלומות בניתוח אנתרופולוגי של הסכסוכים, השחקנים והשדות שהם פועלים בהם גם בלא פעולת התיווך.

המאמר מורכב משלושה מהלכים. הראשון ממקם אותו בתוך ההקשר האנתרופולוגי ככלל ובתוך האנתרופולוגיה של הסביבה בפרט על מגמותיה המרכזיות. בהמשך מוצגות דוגמאות של מחקרים אנתרופולוגיים על הסביבה בארץ ובעולם ושל ניסיונות תיווך אנתרופולוגי. המהלך האחרון והעיקרי במאמר זה כולל חוויות אישיות ורפלקטיביות מתוך מחקרי ותיאור ניסיונות שכשלו לתווך בסכסוכים בין אנשי ההתיישבות לבין אנשי הסביבה, אך אפשרו הבנה מעמיקה יותר של הסכסוך, של שחקניו ושל הדינמיקה שהפעילה אותם. במובן זה, תיאורים של כישלונות מחקרניים ושל "צרימות" בשדות המחקר מאפשרים לנו ללמוד על החברה ועל התרבות הנחקרת (Bram, 2006; Fischer, 2009; Herzfeld, 2001) וגם על החוקר עצמו, על תרבותו ועל תחום הידע האנתרופולוגי. תיאור קולע לטעמי לגישה האנתרופולוגית הציגה הרצפליד, שתיארה אותה כ"פירוק (או ביקורת על) המובן מאליו" (critique of common sense) (Herzfeld, 2001, p. 1), כלומר ניסיון לתאר, לפרק ולבקר את מה שנתפס כמצב טבעי. אנתרופולוגים מנסים להבין מה עומד מאחורי תופעה מסוימת, מי ומה הם השחקנים, המשאבים, הקואליציות, האינטרסים והתהליכים הפועלים בשדה ומניעים את הדינמיקה בו. כפי שטען לאטור (Latour, 2005), לידע שהאנתרופולוג או האנתרופולוגית מפקים אין יתרון על הידע שמחזיקים מי שאינם אנתרופולוגים. לתפיסתו, כל אחד יכול לנתח את המציאות שהוא

חוה ולמתוח עליה ביקורת. עם זאת, האנתרופולוגים יכולים לעזור להפוך את הביקורת הזאת לאפקטיבית בעזרת תיאור וניתוח שיטתיים של המציאות והצגתה (Latour, 2005, p. 8) ומתוך תקווה שאותן קהילות אכן יקראו את המחקר ויגיבו אליו (Marcus, 2012). אם כך, האנתרופולוגיה, לפחות כפי שאני רואה אותה, אינה גורסת כי בני האדם חיים ב"תודעה כוזבת" ואינה רואה את מטרתו של האנתרופולוג "להוציא אותם מן המערה של אפלטון"¹, אלא שהידע והשיטה האנתרופולוגיים יכולים לעזור לפרק את המובן מאליו ולהבין את האופנים המעצבים אותו. ביטוי מאלף לכך אפשר למצוא באנתרופולוגיה של הסביבה.

אז מה הקשר בין אנתרופולוגיה לבין סביבה?

שאלת היחסים בין הטבע לבין התרבות או החברה היא שאלת יסוד באנתרופולוגיה בפרט ובמדעי החברה בכלל (לאטור, 2005; Descola, 2006). אנתרופולוגים של הסביבה מנתחים כיום את ההיבטים הפוליטיים ואת יחסי הכוח החברתיים שהבנו את היחס אל הסביבה, ובוחנים את הפרשנות ואת היחסים של קבוצות אנושיות שונות לטבע. כמו כן, הם בוחנים את השפעת האדם על הטבע ואת הפוליטיקה המעצבת את היחסים שבין האדם לבין הטבע (גוטקובסקי, גרוסגליק ושני, 2017; Dove & Carpenter, 2008; Townsend, 2009).

ליטל (Little, 1999) חילק את המחקר האנתרופולוגי על הסביבה לשתי מגמות עיקריות: אנתרופולוגיה של הסביבה ואנתרופולוגיה של הסביבתנות. הראשונה, אנתרופולוגיה של הסביבה (environments), עוסקת בבחינת היחסים בין האדם לבין סביבתו הלא אנושית ובוחנת את הדרכים שתרביות שונות מתייחסות בהן לסביבת המחיה שלהן ואת התפיסות האפיסטמולוגיות העומדות מאחורי תפיסות אלו. כך, לדוגמה, נחקרו היחסים בין תרביות הילידים והטבע שמסביבם במזרח אסיה (Dove, 2006), בדרום הודו (בירד-דוד, 1998) וביערות האמזונס (Descola, 2006). בדרך דומה בחן הלמריך (Helmreich, 2009) את הפרשנות של ביולוגים ימיים למושאי מחקרם, ואילו אחרים עסקו בתפיסות שונות לטבע, לסביבה ולמקום או בסכסוך הישראלי-פלסטיני בגליל (Bernstein, 2004) ובנגב (McKee, 2016).

המגמה השנייה, אנתרופולוגיה של הסביבתנות (environmentalisms), בוחנת את מאבקם של פעילי הסביבה ופעילים אחרים כחלק מן הפעולה האנושית. חוקרים העוסקים באנתרופולוגיה מסוג זה מתארים ומנתחים מאבקים סביבתיים ועימותים הקשורים לסביבה ברחבי העולם. כך הם מנסים למפות את יחסי הכוחות והאינטרסים ואת הדינמיקה המתפתחת בין השחקנים השונים בזירה ולענות על השאלה כיצד היחסים ביניהם והפוליטיקה מושפעים מן היחסים עם הטבע ומשפיעים עליו על רקע

1 להוציאם מן החושך אל האור, כמו במשל המערה של אפלטון (1966).

של מאבקים לאומיים (Mathews, 2011; Muehlmann, 2012), שונות אתנית (Koenig, 2003; Nelson & Hossack, 2001; Watts, 1998), אינטרסים כלכליים (Dove, 2006; Walley, 2004; West, Igoe, & Brockington, 2006), ושונות אידאולוגית ותרבותית (Walley, 2004; West, Igoe, & Brockington, 2006). לעתים נוצר ערבוב בין שתי מגמות אלו, כאשר תפיסות שונות של "מה הוא טבע" ו"כיצד ראוי לשמר את הטבע" מתנגשות בעת מאבק סביבתי או חברתי. מאבקים רבים נתגלעו בין המנסים לפתח, להרחיב ולהתקיים מיבולי הקרקע לבין המנסים "להגן על הטבע" ולשמרו לדורות הבאים. במילים אחרות, מדובר במאבק הניטש בין תפיסות המקדמות פיתוח סביבתי (developmentalism) לבין גישות המקדשות "סביבתנות" (environmentalism). בין הדוגמאות הרבות למאבקים כאלו ניתן למנות מאבקים בשמורות ילידים ביערות האמזונס בברזיל (Kottak, 1999), באקוודור (Holt, 2005), במרכז אפריקה (Dowie, 2009) ועוד. ואולם, מתח זה מתקיים לא רק בקרב ילידים וארגוני הסביבה, אלא גם בין מתיישבים לבין אנשי הסביבה, הפיתוח והממשל, כפי שאפשר לראות בשמורות הימיות בטנזניה (Walley, 2004, p. 34) ובקרב הדייגים באמזונס (Raffles, 2002, p. 151) והחקלאים בהודו (Gupta, 1998, pp. 9-10). ברבים ממחקרים אלו ובמחקרים אנתרופולוגיים אחרים מתואר כיצד הקבוצות החלשות או המוחלשות מנוצלות על-ידי בעלי הכוח, ההגמוניה או הקבוצה השלטת (ברם, גולדברג ונאמן, 2019). לדוגמה, רנדריה (2010) הראה כיצד המדינה, יחד עם מדענים ופעילי סביבה, מקשה על הקהילה המקומית באזור יער הגיר במדינת ג'וג'רט במערב הודו בשם שימור הטבע ובשם הגנה על המגוון הביולוגי ואיננה מאפשרת להם להתפרנס ולחיות באזור שהתגוררו וחיו בו במשך שנים. דוגמה אחרת אפשר למצוא אצל וואטס (Watts, 1998) שהראה כיצד חברות הנפט פועלות עם ממשלת ניגריה על מנת לצמצם את שטחי המחיה והדיג של קהילות מקומיות כדי לפתח אותם ולהפיק מהם רווחים.

חלק אחר מן הספרות עוסק במפגשים בין התנועות המערביות לשימור ולהגנת הסביבה לבין תרבויות אחרות, שלעתים מתקיימת בהן כפייה של התפיסה המערבית בנוגע למושג ה"טבע" והתעלמות מן התפיסה הילידית-מקומית ומן השונות התרבותית. כך נוצרים מאבקים בין מי שמנסים לפתח ולהרחיב את הטבע ולהתקיים ממנו לבין מי שמנסים לשמר את הטבע למען הדורות הבאים. הולט (Holt, 2005) תיארה זאת כ"מלכוד 22" של אנשי השימור. למשל, בשל ניסיונותיהם של אנשי הסביבה לשמר את המגוון הביולוגי ואת המסורת התרבותית של הילידים באקוודור נפגעת יכולתם של הילידים להתפתח ולהתפרנס, ובעקבות זאת נפגע גם המרקם הביולוגי (שם). דוגמאות נוספות לכך אפשר לראות בעבודתה של מולמן (Muehlmann, 2012) על המתח בין הילידים לאורך נהר הקולורדו במקסיקו לבין אנשי ארגוני הסביבה, ובעבודתו של דאב (Dove, 2006) על התנגדות של חקלאים במזרח אסיה למגבלות הסביבתיות של המדינה

ושל ארגונים בין-לאומיים. במקרה הישראלי אפשר לראות זאת בעבודות על מגבלות הפיתוח החקלאי של פלסטינים אורחי ישראל בבקעת בית נתופה (Gutkowski, 2018) ושל הכפרים הדרוזיים בכרמל (עיד, 2017). לעומתם, שורמן (Shoreman-Ouimet, 2010) הראתה כיצד חקלאים פוגעים בערכי טבע וסביבה במזרח המיססיפי לצורך התרחבות כלכלית ולעיתים אף עושים זאת בצורה מכוונת נגד פעילי הסביבה שהתנגדו לפיתוח החקלאי. ואולם, לצד זאת הולך וגובר העיסוק בניסיון למצוא הידברות או מכנה משותף בין השחקנים השונים, כפי שאראה בחלק הבא.

אנתרופולוגיה של תיווך, אנתרופולוגיה כמתווכת

אנתרופולוגיה של הסביבה: הניסיון הבין-לאומי חלק מרכזי בהבנת עימותים סביבתיים הוא התפיסה שלא קיים רק טבע אחד סטטי ומנותק, אלא שלפרטים ולקבוצות שונות יש תפיסות ופרשנויות מגוונות בנוגע לטבע וליחסים בינו לבין החברה או התרבות (Ingold, 2004, p. 34; Walley, 2004, p. 142). לדוגמה, ברגהופר ועמיתיו הראו כיצד ריבוי פרשנויות של השחקנים השונים, כגון אנשי ממשל, ילידים, מתיישבים חדשים, אנשי מדע ותיירים, פוגע בשמורה הביוספרית בקייפ הורן בדרום צ'ילה (Berghoef, Rozzi, & Jax, 2010). גם הולט טענה שלא ניתן לשמור על המגוון הביולוגי בלי ליצור שיתוף פעולה עם התושבים המקומיים ובלי להבין את תרבותם ואת יחסם אל הסביבה (Holt, 2005, p. 211).

דוגמה ליכולתה של האנתרופולוגיה של הסביבה לפתור סכסוכים בין קהילות מקומיות לבין ממשלה וארגוני סביבה בין-לאומיים מצאה ביטוי בעבודתו של ואידה, אנתרופולוג אקולוגי שחקר בגינאה החדשה (Vayda, 1999). ואידה הוזמן לאינדונזיה על-ידי קרן הטבע הבין-לאומית WWF (World Wildlife Fund), מארגוני הסביבה הגדולים בעולם, לאחר כמה שרפות ענק שהתחוללו במדינה והשפיעו על כל מזרח אסיה. הממשלה האשימה את החקלאים המקומיים בהבערת אש לצורך ניקוין ופינוין של החלקות החקלאיות עד שהיא יצאה משליטה. בעזרת עבודת שדה נמרצת הצליח ואידה להוכיח שלא החקלאים אשמים בשרפות, ודווקא להם יש מנגנונים תרבותיים וחברתיים המונעים היווצרות של שרפות לא מבוקרות. עוד הוא הראה שהמקור לשרפות היה תעשיית העץ הלא חוקית, מאחר שכדי להתחמק מן המשטרה פעלו כורתי העצים בלילות בחשאי ובלא בקרה על השרפות שהציתו. עבודתו של ואידה הובילה לשינוי מדיניות הממשלה, והיא ביטלה את הסנקציות נגד קהילות המקומיות ופיתחה דרכים חלופיות למניעת השרפות. עבודתו האתנוגרפית של ואידה אף הביאה לשיפור בשיתוף הפעולה בין WWF לבין קהילות המקומיות והממשלה, והן החלו לפעול במשותף כדי לשמר את היערות ואת המגוון הביולוגי בהם (Vayda, 1999, p. 67).

דוגמה נוספת, גם היא בנושא יערות, הציג אגרוואל (Agrawal, 2005). במהלך כמה תקופות של מחקר בחן אגרוואל את היחסים בין מוסדות המדינה לבין קהילה מקומית

בקומאון שבהודו ואת מעורבות הממשלה בניהול היערות בשטחיה. אגרוואל הצביע על החשיבות של שיתוף הקהילה המקומית בניהול היערות ובשמירה עליהם ואף עיצב תכנית פעולה המבוססת על מחקרו ומאפשרת ניהול עצמי ברמה גבוהה יותר. הממשל המקומי אימץ את תכניתו, אך חולל בה שינויים של ממש (Agrawal, 2005, pp. 19-20). וואלי (Walley, 2004) תיארה את התפקיד שמילאה כמתווכת בין קהילת דייגים מקומית בטנזיה לבין ארגוני סביבה בניסיון ליצור שמורה ביולוגית באזור. וואלי, אנתרופולוגית מן המכון הטכנולוגי של מסצ'וסטס (MIT), הצליחה ליצור אמון בקרב שני הצדדים ו"נדחפה" לתפקיד המתווכת על ידי הקהילה המקומית שנלחמה על עתידה ועל פרנסתה. מתוך הזדהות ואמפתיה עם המקומיים החלה וואלי לנסות לרכך את החוקים ואת הכללים הנוקשים של אנשי ארגוני הסביבה ולהבהיר להם כיצד התאמת מודל השמורה שלהם לקהילת הדייגים הטנזנית תתרום להצלחת פרויקט השימור. וואלי זכתה לאוזן קשבת ולשיתוף פעולה ברמה המקומית – מצד מנהיגי הקהילה ומצד אנשי השטח של ארגוני הסביבה – אך נתקלה בכתף קרה מצד המנהלים הבכירים של ארגוני הסביבה שלא שהו במקום. רק לאחר כמה שנים של מתיחות ותפקוד חלקי של השמורה אימצו בכירי ארגוני הסביבה שהיו מעורבים בנושא, חלק מהצעותיה של וואלי (Walley, 2004, pp. 210-215).

מאחר שתדירותם של עימותים מעין אלו הולכת וגוברת בשנים האחרונות, החל להיווצר באנתרופולוגיה גוף ידע חדש המתעד את ניסיונות הגישור בין השחקנים השונים בשדה ומפתח מודלים שונים לפתרון או לצמצום העימותים בסוגיות סביבתיות (Dove, 2006; Gupta, 1998; West et al., 2006) ובסוגיות כלליות יותר (תלמי־כהן, Rivkin-Fish, 2004; 2019). מתיוס (Mathews, 2011, p. 80) למשל, ניתח את תהליכי יצירת הדיאלוג ושיתוף הציבור בין שירות היערות במקסיקו לבין הקלאים הגובלים ביערות. הולט (Holt, 2005) תיארה את המתח בין ארגוני סביבה בין־לאומיים לבין קלאים החיים בשמורות הטבע באקוודור והציעה דרכים שבהן התאפשר למקומיים להמשיך להתפתח, אך גם להשתלב במאמצים לשמירת הסביבה. בעזרת מתווכים חיצוניים, אמון הדדי ופשרות מצד כל השחקנים המעורבים נפתרו עימותים מסוג זה גם בהודו (Gupta, 1998), במיסיסיפי (Shoreman-Ouimet, 2010) ובאלפים הצרפתיים (Little, 1999).

אנתרופולוגיה של הסביבה: הניסיון הישראלי

העיסוק בארץ באנתרופולוגיה של הסביבה היה מועט, ומספר האנתרופולוגים העוסקים בתיווך בזירות של מאבקים סביבתים מועט, כמובן, אף הוא.³ אחד היחידים שניסה לעסוק באנתרופולוגיה של תיווך הוא בנשטיין, שבעבודת הדוקטורט המרתקת שלו

3 לסקירה נרחבת ומקיפה יותר של מחקרים על יחסי סביבה וחברה, ובייחוד של המחקרים הסוציולוגיים והאנתרופולוגיים בתחום, ראו גוטקובסקי ועמיתיה (2017).

(Benstein, 2004) תיאר מגמה דואלית של הצלחה וכישלון בניסיונות לכונן שיתופי פעולה בין פעילי סביבה יהודים ופלסטינים ולנתח את תפיסות הטבע השונות שלהם. לאחר מכן המשיך בנשטיין לעסוק בניסיונות אלו ופעל ליצירת מסגרות לשיתופי פעולה. כך, לדוגמה, הוא שרטט בנייר עמדה את הדרכים שניתן לשתף בהן פעולה בין שני הלאומים (בנשטיין, 2004). בנייר עמדה זה ובפעולות ההמשך שלו באים לידי ביטוי היכרותו האנתרופולוגית של בנשטיין עם התפיסות, עם הזירות ועם השחקנים השונים בתחומי הסביבה והפוליטיקה בישראל ורצונו להתמקם על ציר המעורבות כמתווך פעיל לפתרון עימותים.

מקי (McKee, 2011), אף היא אנתרופולוגית העוסקת בסביבה בישראל, חקרה את תחושת המקום בקרב תושבי מושב יהודים ותושבים בדואים בכפר לא מוכר בנגב. בעבודת הדוקטורט שלה תיארה מקי את הדרישה משני הצדדים – היהודים והבדואים – להסביר מדוע הצד השני נוהג כפי שהוא נוהג (דרישה שגם אני נתקלתי בה, כפי שאפרט בהמשך):

מכיוון שנעתי בין גבולות אלו, התייחסו אליי לעתים כאל צינור מידע או כמתורגמן חברתי. תפקיד זה הפך להיות בעייתי יותר בתקופות של סכסוך אלים מסביב, כאשר הגבולות הקבוצתיים הפכו לנוקשים יותר והאיבה גברה. למשל, עם פרוץ העימות המזוין ברצועת עזה ובסביבותיה נתבקשתי על-ידי בני שיחי בשני היישובים (היהודי והבדואי) להסביר מה חושבים ה"אחרים", ובייחוד כיצד תושבי היישוב השני מגיבים למלחמה... בנסיבות אלו עשיתי כמיטב יכולתי להפריך דעות קדומות ולדווח על הפחדים ועל התקוות ששמעתי בכל קהילה. בין שזה נגע למלחמה ובין שזה נגע לענייני יום-יום ניסיתי להגן על סודות אישיים, אבל דנתי ברצון בתצפיותיי בכל קהילה. (McKee, 2011, p. 43).

בהמשך תיארה מקי ארגון משותף של פעילי סביבה בדואים ויהודים ("בוסתן"), שהיא מילאה בו חלק פעיל כמתנדבת (McKee, 2011, p. 89). "בוסתן" הוא עמותה הפועלת בקרב קהילות בדואיות ויהודיות בנגב ומטרתה לקדם הקצאת משאבים שוויונית וצדק חברתי וסביבתי. כאנתרופולוגית וכמשתתפת ניתחה מקי את פעילות העמותה ואת ניסיונותיה לתרום לפעילות מתוך היותה זרה למקום (כאמריקנית נוצרייה), אך בעלת ידע אנתרופולוגי נרחב על האנשים, על המרחב ועל העימות. כך נעה מקי בין עולמות הידע, כלומר בין התובנות העולות מנוכחותה וממעורבותה בשדה, לבין הידע המשמש לכתובה אקדמית. במהלך זה היא הדגימה את הדינמיות במיקומו של האנתרופולוג בין האקדמי לבין היישומי ובין הצופה לבין המעורב ואת הבעייתיות שבמיקום זה (McKee, 2016) ודנה בשאלה כיצד ידע שנצבר בפעילות פוליטית משמש בסיס לידע אקדמי. דוגמה אחרת למיקומו הדינמי של האנתרופולוג בשדות השונים, אך גם לניסיונות תיווך שכשלו, ניתן למצוא גם במחקרי, כפי שאראה בחלק הבא.

המחקרים: פלפלים צהובים, עצי שיטה מתייבשים ויישובים חדשים – בין התיישבות לבין סביבה

מחקרי עסקו במתח ובמאבקים בין התיישבות, חקלאות וסביבה (שני, 2012; Shani, 2018a, 2018b). כמו באידאולוגיות לאומיות אחרות (Comaroff & J. L., 2001; Herzfeld, 2001; Comaroff, 1997) גם התפיסה הציונית קושרת בין תקומה לאומית לבין התיישבות ומקדשת את החזרה לאדמה, את כיבוש השממה ואת עיצובו מחדש של המרחב (Rabinowitz, 1992). המדינה והחברה, על מגוון מנגנוניהן, מקדמות את מעשה ההתיישבות ומציבות אותו כבסיס במרכז הזיכרון והזהות של הלאום (צפדיה, 2010; Kellerman, 1996). ואולם, למרות חשיבותה של ההתיישבות בתפיסה הציונית והישראלית אפשר לזהות בעשורים האחרונים ירידה בכוחו הסמלי והמוחשי של מעשה ההתיישבות, שהובילה לעמעום חשיבותו של נרטיב ההתיישבות והחקלאות (סופר, 2010) עד כדי השמעת טענות שהמדינה מתנכלת להתיישבות ומפלה את המגזר החקלאי (וילן, 2010; רונין, 2009).

בד בבד עם עמעום חשיבותו של נרטיב ההתיישבות מתקיים בישראל שינוי מרכזי נוסף, והוא התחזקות התנועה הסביבתית (טל, 2006; פירסט, 2018). סוגיות של איכות הסביבה ואיכות חיים, לצד מושגים כגון "פיתוח בר-קיימא" ו"קיימות", נעשו מקובלים בצייבור הרחב (גוטקובסקי ועמיתיה, 2017; גרוסגליק, 2017; שדה, 2007), עד שיש כבר הרואים ב"סביבתנות" מגמה אופנתית (Groslik, 2017) ואף סוג של דת (אסמה, 2010).

התיישבות וסביבה

התחזקות התנועה הסביבתית ועליית השיח הירוק באו לידי ביטוי גם ברבים מן היישובים הוותיקים והחדשים הרואים בעצמם את משמרי הסביבה וניצבים בחזית המאבק על השטחים הפתוחים (וילן, 2010; ריפמן, 2010). אחת הסימאות המרכזיות היום בשיח ההתיישבותי היא השילוב של "סביבה, קהילה וחברה" (שני, 2017). ואולם, לא כולם ראו את החיבור בין ההתיישבות לבין הסביבה כטבעי או כמובן מאליה, ורבים מבין אנשי ארגוני הסביבה הצביעו על העימות ועל המתח בין ההתיישבות לבין שמירה על הסביבה (האן, 2008; שגיא, 2007). לטענתם, אחד האיומים העיקריים על השטחים הפתוחים בישראל הוא ההתיישבות והניסיונות להרחיבה (בן דוד, 2010; שני, 2017), ואחד המרכזיים בהם הוא ההתיישבות החדשה (לביא, 2008). בתכנית המתאר הארצית של מדינת ישראל, תמ"א 35, נקבע שיש להימנע מהקמת יישובים חדשים, אלא במקרים מיוחדים, ולנסות לחזק ולהרחיב יישובים קיימים (Feitelson, 2018). עם זאת, על שולחן הדיונים של מוסדות התכנון השונים עולות כל העת תכניות להקמת יישובים חדשים. נציגי ארגוני הסביבה (אנשי החברה להגנת הטבע, אדם טבע ודין וארגונים נוספים) בוועדות התכנון השונות הובילו את ההתנגדויות להקמת יישובים חדשים, ובשילוב

פעילות מחאה ציבורית והפעלת לחץ על מקבלי ההחלטות הם אף הצליחו בחלק מן המקרים למנוע את הקמתם. כל העת מתקיים מתח בין רצונם של יישובים קיימים להתפתח ולהתרחב לבין מאבקם של פעילי הסביבה לשמור על השטחים הפתוחים. מתח זה מתבטא בהתנגדויות לחלק מהרחבות היישובים, להכשרת שטחים חקלאיים חדשים ועוד.

שדה המחקר

במסגרת עבודות השדה שלי בשנים 2008–2015 (שני, 2012, 2016) השתתפתי בעשרות מפגשים של חקלאים בנושאי סביבה וחקלאות, ישבתי ב"פרלמנטים" של חקלאים ומתיישבים, הצטרפתי לסיורים של פקחים ומתכננים של רשות שמורות הטבע והגנים (להלן רט"ג) באזורי המחלוקת ולסיורים של פקידי היערות של הקרן הקיימת לישראל (להלן קק"ל), השתתפתי בסקרי שטח של החברה להגנת הטבע ומכון דש"א,⁴ במפגשי תושבים בנושאי הקמת יישובים חדשים, במפגשים של גרעיני התיישבות חדשים, באירועי הנחת אבן פינה ליישובים חדשים בנגב ובאירועים טקסיים נוספים בהתיישבות. נוסף על כך, השתתפתי בכמה ישיבות של מועצות אזוריות, בישיבות רלוונטיות של מוסדות התכנון השונים, בישיבות ועדת הכלכלה של הכנסת בדיוניה על חוק הרשות לפיתוח הנגב (חוות הבודדים) ובעשרות ישיבות תיאום בין השחקנים השונים, כגון משרד החקלאות, המועצות האזוריות, קק"ל ורט"ג. לצד כל אלו ביצעתי כ-100 ראיונות עומק עם שחקנים שונים בזירות המחקר, כגון חקלאים ומתיישבים, פעילי סביבה, פקידי מדינה, אנשי תנועות ההתיישבות, מדענים ונבחרי ציבור.

המחקר היה במובנים רבים "אנתרופולוגיה בבית" (אבהב, 2010; ברם ועמיתיו, 2019). חלקו "בית" במובן המילולי – המושבים שגדלתי בהם בערבה, ורובו "בית" במובן של היכרות וקרבה עם המדינה, עם השפה ועם התרבות. היותי בן מושב והשתייכותי לפרויקט ההתיישבות היו נקודת חוזק, אך גם נקודת חולשה במחקר (שני, 2016). היכרותי עם חלק מן האנשים, המקומות, השפה והחשיבה אפשרה לי כניסה מהירה ונגישות למוקדי המחקר. עם זאת, חששתי שהקרבה למחקר תפגע ביכולת ההזרה ובפיתוח התבוננות מבחוץ וניתוח ביקורתית. מתיישב שראיינתי הגדיר היטב את המתח שהתמודדתי עמו: "אז אם אתה מעין יפה, זה אומר שאתה בעדנו, אתה מבין את ערך ההתיישבות, אלא אם השנים באוניברסיטה קלקלו אותך".

4 מכון דש"א (דמותה של ארץ) לשמירה על השטחים הפתוחים פועל ליד החברה להגנת הטבע ומרכז פעילות לפיתוח ולגיבוש של עקרונות מדיניות וכלים שיבטיחו שמירה על משאבי הקרקע ועל השטחים הפתוחים ופועל ליישום במדיניות, בתכנון ובביצוע (מכון דש"א, ללא תאריך).

בין סביבה, אדמה ומדינה

המאבקים על הקמת יישובים חדשים בדרום הארץ במהלך מחקר, תחילה על המאבק סביב הקמת היישוב מְרֶשֶׁם במזרח לכיש (שני, 2012) ולאחר מכן על מאבקים בין התיישבות לבין סביבה בנוגע להקמת יישובים חדשים, נתקלתי בשתי תפיסות מרכזיות של הגדרת הלאומיות הישראלית, ומתוכן עלו הגדרות שונות של הטבע וכיצד רצוי לשמר אותו. שתי הקבוצות שניתחתי, אנשי ארגוני הסביבה ואנשי ההתיישבות, הכירו בחשיבותו של שימור הטבע, אך היו חלוקות באשר לדרך הראויה לעשות זאת ואף בתפיסתן בנוגע לדרך הנכונה לעצב את המרחב בישראל. את תפיסתם של אנשי ההתיישבות תיארתי כ"אדמתיות", ואילו את תפיסתם של אנשי ארגוני הסביבה הגדרתי כ"סביבתנות".

בגישת ה"אדמתיות" של המתישבים, הקשר לטבע מתבטא ביחס פיזי לאדמה. הכרת האדמה, הכרת הארץ, פיתוחה והיאחזות בה הם רכיבים מרכזיים בהגדרת הטבע והציונות. אפשר לחלק את יחסם של המתישבים לטבע לשלוש תפיסות מרכזיות, שלכל אחת מהן מתלווה פרקטיקה המבטאת אותה: סימון הטבע באמצעות טיולים, יצירת טבע באמצעות נטיעת עצים והשתלבות בטבע באמצעות התיישבות, הנתפסת כפרקטיקה העיקרית לקישור בין האדם לבין הטבע. נדמה שכאן מופיע ההבדל העיקרי בין תפיסתם של אנשי ארגוני הסביבה לבין תפיסתם של המתישבים, כפי שהוא בא לידי ביטוי בדבריו של אריאל, אחד ממנהיגי המתישבים:

אני חושב שזה מתחיל עוד יותר עמוק, קשר של אדם והאדמה שלו, לא עם הסביבה, שזה דבר שהוא מאוד שמאלני, סליחה על הביטוי... הירוקים [פעילי הסביבה] לא משתמשים בביטוי של חיבור של האדם לאדמה. הסביבה זה הקטע שלהם, האדמה אצלם זה לא ערך. בהתיישבות כן. ואני חושב שזה הבסיס היותר עמוק. וזה הבדל של תפיסות עולם ושל צורות מחשבה.

אריאל קושר בדבריו בין תפיסות הטבע לבין תפיסות פוליטיות ואידאולוגיות וטוען שה"ירוקים" הם נטולי ערכים בנוגע לאדמה. לפי אריאל, פעולת ההתיישבות היא פעולה מרכזית בחיבור האדם אל אדמתו, בחיבור האדם אל הטבע. השימוש במושג אדמה כדרך להתחבר למקום ולטבע חוזר בראיונות עם המתישבים, בשיחות שהם מנהלים ביניהם, בפורומים באינטרנט וכן בניירות העמדה שהם כתבו. אריאל וחבריו רואים בפעולות ההתיישבות וההתערבות בטבע את הדרך להתחבר אליו ואל האדמה. האדמתיות של המתישבים – דתיים וחילונים כאחד – החיבור שלהם עם האדמה, אינו רק רוחני או דתי, אלא בעיקר בעל השלכות פוליטיות וחברתיות נרחבות במובן של סימון גבולות, קביעת עובדות בשטח ועיצוב המרחב לפי אמות מידה אתנו־לאומיות. אנשי ההתיישבות מסמנים את הקמת היישובים החדשים כחוליה בשרשרת המאבק הלאומי וכחלק חיוני בקטיעת הרצף הפלסטיני־בדואי המאיים לדעתו על קיום המדינה. ההתיישבות היא אמצעי ביצירת המרחב הלאומי היהודי, ואנשי ההתיישבות רואים בה

כלי מרכזי להכללת תביעת הבעלות של הלאום היהודי על הטריטוריה. אם היהודים לא יתפסו את הקרקע ויטמנו אותה בהקמת יישוב, מישוהו אחר ייצור את הקשר הזה לאדמה. אל מול האדמתיות של המתיישבים ניצבת הסביבתנות של פעילי ארגוני הסביבה. גם אנשי ארגוני הסביבה רואים בעצמם את ממשיכי התנועה הציונית והחלוצים, אך תפיסתם שונה מזו של אנשי ההתיישבות. הם ערים לחשיבותה של ההתיישבות באידאולוגיה הציונית בכלל ובגישה של המתיישבים בפרט, אבל לטענתם, הגישה הרואה בהתיישבות סימון גבולות אינה רלוונטית עוד. לתפיסתם, הציונות החדשה, או "הציונות הירוקה" כלשונם, מתרכזת בשימור השטחים הפתוחים והטבע הפתוח והבלתי מיושב שנשאר במדינה צפופת אוכלוסין כישראל. אנשי ארגוני הסביבה אף יצאו נגד שלושת רכיבי הזהות ה"ירוקה" של המתיישבים – טיולים, נטיעות והתיישבות – וטענו שכל אחד מהם למעשה פוגע בטבע.

את עיקר הפגיעה בטבע רואים אנשי ארגוני הסביבה בפעולת ההתיישבות. סיגל, אחת הבכירות בארגוני הסביבה וממובילות המאבק נגד ההתיישבות החדשה, מתקשה לקבל את החיבור בין התערבות בטבע לבין שמירה עליו:

הם טוענים שהם יבנו יישוב אקולוגי וכך ישמרו על הסביבה. מה אני אגיד לך. עדיף שהם לא היו כותבים את זה, זה ממש מביש. כי איך אפשר להגיד את זה, [בשעה] שעצם הישיבה שלך בלב השטח הפתוח פוגעת בסביבה?

גישת הסביבתנות של אנשי ארגוני הסביבה מושתתת על תפיסה מדעית ועל סקרים מדעיים שניתחו את השטח ואת הטבע. בכך היא מאמצת ממדים מדעיים-אוניברסליים, אגב ניתוקן לכאורה של הטבע מסוגיות חברתיות ופוליטיות. בניגוד להתערבות של המתיישבים, אנשי ארגוני הסביבה מקדמים את שמירת הטבע על-ידי הימנעות וניסיון לשמור על הטבע פראי ובלתי נגוע. הם מתנגדים בעיקר להתיישבות, משום שהם רואים בה את הפגיעה המרכזית בסביבה וביטוי לניכור מן הטבע בנוסח העולם המודרני-קפיטליסטי, המקדש פיתוח ומעדיף אותו משימור. לדעתם, ההתיישבות מנוגדת גם לציונות החדשה, שהם עצמם מנסים לקדם לפני האתוס הציוני הישן, שאינו רלוונטי עוד בעיניהם (Dromi & Shani, 2019).

אף על פי כן, שתי הקבוצות טוענות שהן פועלות למען הכלל ולמען עתיד טוב יותר למדינה. שתיהן יונקות ממסד לאומי אחד: שתיהן יוצאות מתוך האידאולוגיה הלאומית היהודית, אך כל קבוצה נוסכת פרשנות שונה במושג הציונות. ההצטופפות תחת מטריית הציונות מאפשרת לשתי הקבוצות להישאר בתחום ההסכמה הציבורית. המתיישבים משתמשים בציונות כדי לסמן את עצמם כממשיכי דרכם של החלוצים, וארגוני הסביבה יוצקים לתפיסה הציונית פרשנות המאפשרת להם להתנגד לפעולות המזוהות עם הציונות הקלאסית ועדיין להישאר בגבולות הקונצנזוס הלאומי, אך להוסיף לה גם ממדים קוסמופוליטיים וגלובליים. לטענתי, הוויכוח בין שתי הקבוצות נשאר אפוא במסגרת הדיון הלגיטימי במערכת הפוליטית הישראלית. זה אינו מאבק

בין פוסט־ציונים לבין נאו־ציונים,⁵ אלא מאבק פוליטי מורכב בתוך הקונצנזוס הלאומי־ציוני.

ניסיון תיווך בין סביבה, אדמה ומדינה

מתחילת מחקרי במזרח לכיש ואחר כך ביישובים אחרים היו המרואיינים, בעיקר אנשי ההתיישבות, עסוקים בניסיון להבין מה דעתי על הנושא. לא עזרו טענותי שאין לי עמדה ברורה על המאבק וששתי העמדות לגיטימיות בעיניי. הם דרשו ממני הכרעה. שאלות כגון "הרי בסוף תהיה לך מסקנה, לא? בסוף תכריע מי צודק, לא?" חזרו שוב ושוב. ניסיונותי להסביר שבאנתרופולוגיה אין חייבים להגיע למסקנות מי צודק ומה היא האמת "האמתית", לא התקבלו בהבנה (לדיון נוסף על ה"אמת" באנתרופולוגיה, ראו ברם ועמיתיו, 2019). אדרבה, הם – אנשי ההתיישבות, אך גם אנשי ארגוני הסביבה – רצו לדעת מה בדיוק חושב הצד האחר. בחלק מן הזמן, בעת שהיו בעיצומו של מאבק פוליטי ומשפטי, הם חשדו שאני משמש מעין "סוכן כפול", המעביר מידע מצד לצד, אך עם הזמן התעוררה אצלם סקרנות אמיתית – מדוע הם, האחרים, מתנהגים כפי שהם מתנהגים? אמנם אנשי שתי הקבוצות נהגו להיפגש במקומות החיכוך – בוועדות התכנון ובאולמות בתי המשפט, אך הם כמעט לא דיברו ביניהם. אם דיברו, הם השמיעו בעיקר את תפיסותיהם ופחות שמעו את הצד האחר, משום שחשבו שהם מבינים ומכירים אותו.

אני לא הייתי שייך לשום צד ואף עברתי בין הקבוצות, ובפגישות בכתי המשפט זה בלט במיוחד – כאשר דיברתי עם צד אחד, ואז עם הצד האחר, בעת שישבו בנפרד. אם כך, הייתי במצב ייחודי שבו שני הצדדים נחשפו בפניי, אם כי חשיפה יחסית, שכן חלק מחברי הקבוצות נשארו חשדנים כלפיי. הייתי במצב שבו יכולתי לנסות ולגשר בין שני הצדדים ולהציג להם את תפיסת עולמה של הקבוצה האחרת.

חששתי מאוד מן המצב. לא רציתי בתפקיד הזה וניסיתי להימנע ממנו. היה לי טוב כמשקיף מן הצד, אך הסקרנות של המרואיינים ותפיסתם השגויה, לדעתי, של מניעי הצד האחר הניעו אותי לפעולה. לקראת סוף המחקר, כשכבר עיברתי חלק מן המסקנות שתיארתי למעלה, הצגתי אפוא למרואייני את הטענה שגם הם וגם הקבוצה האחרת פועלים מתוך תפיסה ברורה ומתוך עולם פוליטי ואידאולוגי מסוים. בשל כך

5 רם (2005) ציין שהכינוי "פוסט־ציוני" הפך משנות ה־90 לכינוי גנאי בין יריבים בתוך הקונצנזוס הציוני, המנסים להדביק אותו זה לזה. בראיונות אתם התנגדו אנשי הסביבה להגדרתם כפוסט־ציונים, משום שהמושג נתפס בעיניהם ובעיני המתיישבים ככינוי גנאי שמשמעותו אי אהבת המדינה ואי־תמיכה בה. אנשי ארגוני הסביבה אינם מערערים על הזהות האתנו־לאומית של ישראל ולא על מרכזיותה של המדינה בניהולה. אמנם הם מנסים להציג חלופה לתפיסה ההגמונית, אך כמו שכתב פייגה (2007) על תנועת שלום עכשיו, גם אנשי ארגוני הסביבה מנסים ליצור "ציונות שפויה" בלא כיבוש ובלא פגיעה בסביבה. בכך הם אינם מערערים על הקונצנזוס, אלא מנסים לשנותו במקצת או "להלבינו".

טענתי בפניהם שההבנה שיש תפיסות שונות של "הטבע" ושל הדרך הנכונה לשמור עליו, לצד תפיסות שונות של לאומיות וציונות, יכולה להוביל לפשרות ולפתרונות יצירתיים המבוססים על הקשבה ועל אמפתיה כלפי הצד האחר. לדוגמה, פרסמתי מאמר על הנושא במוסף של העיתון "מקור ראשון" (שני, 2011), השתתפתי בישיבות של ארגוני הסביבה ודיברתי על כך עם המתיישבים עצמם, אך לצערי, הם לא הסכימו אתי. כל צד המשיך לטעון שהוא אינו פועל מתוך מניע סמוי, אלא מתוך גישה מקצועית ובוודאי לא פוליטית. אפשר שפעולת התיווך מצריכה כלים נוספים מעבר לידע האנתרופולוגי ולאמפתיה, אך כסטודנט לאנתרופולוגיה הם לא היו בידיי. למשל, אחת ממסקנות מחקרי, שאין כאן דיון בין פוסט־ציונים לבין נאו־ציונים, כפי שנטען בחלק מן המחקרים ובוויכוחים עצמם, אלא מאבק פוליטי בתוך הקונצנזוס הפוליטי הישראלי, לא התקבלה בקרב חלק גדול ממרואייניי. אנשי הסביבה טענו שאת רוב המתיישבים לא עניין באמת הטבע או השמירה עליו, אלא המאבק הלאומי וההטבות הכלכליות של התיישבות זולה הזוכה לתמיכה ממשלתית. לעומת זאת, אנשי התיישבות טענו שהטבע אינו מעניין באמת את אנשי הסביבה, אלא רצונם לקדם את תפיסותיהם הפוליטיות (והפוסט־ציוניות, לדבריהם של אנשי התיישבות). אם הטבע אכן מעניין אותם, אזי הם, אנשי הסביבה, מתעלמים מן הסכנה הביטחונית והלאומית, שמשקלה גדול יותר משיקולים של הגנת הסביבה.

באחד הראיונות שקיימתי עם בכיר בקק"ל, הוא אהב את רעיון המחקר שלי והציע לי שנגיש בקשה למימון מצד קק"ל כדי ליצור נייר עמדה בנושא. כצפוי, חששתי להיענות לפנייה מצד אחד השחקנים המרכזיים בשדה, וכך לנקוט למעשה עמדה ואולי גם לפגוע בעצמאותי המחקרית. ואולם, בעקבות שיחות רבות עם אותו בכיר וההבנה שהוא מוכן לקבל מסמך שייצג את שני הצדדים בצורה שווה, החלטתי לקפוץ למים. לאחר שהגשתי תקציר לנייר העמדה וניסיתי להראות בו את הפרשנות של שתי הקבוצות העיקריות ואת הפוטנציאל הגלום בניסיון האנתרופולוגי בעולם למציאת פתרונות לעימותים כאלו, זומנתי לפגישה רחבה יותר. להפתעתי, הפגישה התקיימה במשרדי החטיבה להתיישבות של ההסתדרות הציונית העולמית, הגוף שבפועל דוחף, מקדם ומקיים את היישובים החדשים בנגב ובגליל וביהודה ושומרון. מתברר ששני הגופים, קק"ל והחטיבה להתיישבות, הביעו עניין מסוים בפרויקט שהצעתי (על קק"ל והחטיבה להתיישבות ראו נספח 1).

הפגישה עצמה הייתה מאלפת וחיוקה בי את הדעה שיש צורך בגורם מתווך, אך גם חידדה את הצורך ברצון מצד השחקנים עצמם בתיווך כזה. בשיחה ידידותית ומעניינת ניסו חמישה בכירים מן החטיבה להתיישבות לשכנע אותי שאנשי הסביבה טועים ואנשי ההתיישבות צודקים. יתר על כן, הם היו משוכנעים שלאנשי הסביבה יש מניע פוליטי סמוי שבגללו הם מתנגדים להתיישבויות החדשות, ולא רק המניע של שמירה על הטבע. כל ניסיונותיי לטעון שגם להם, לאנשי ההתיישבות, יש עמדה משלהם וגם הם מנסים לקדם תפיסה מסוימת – של טבע, של הדרך לשמור עליו, של לאומיות ושל תפיסה

בנוגע לצביונה של המדינה – נפלו על אוזניים ערלות ונדחו בטענה שהם פועלים מתוך תפיסה מקצועית ותכנונית בלבד ושבעילות שלהם עצמם אין כל שיקולים פוליטיים. למרות זאת, היה נדמה שאצל חלקם יש רצון כן ואמתי להבין את עמדת ארגוני הסביבה ולנסות לפתור את המחלוקות ביניהם. בסופו של דבר, לאחר דיונים ארוכים בתוך הארגונים עצמם הם החליטו שלא לקיים את הפרויקט, וניסיון התיווך הקטן הזה נכשל.

שיטה חקלאית

המאבק על עצי השיטה ועל השטחים החקלאיים בערבה זירת מחקר אחרת, שהפכה למוקד עבודת הדוקטורט שלי (שני, 2016), הייתה המושבים בערבה התיכונה, הבית הגדלתי בו. לקראת סוף העשור הראשון של שנות ה-2000 התקבלה החלטת ממשלה להגדיל את המושבים בערבה ולהרחיב את שטחי החקלאות שלהם. ההחלטה הצריכה הכשרה של יותר מ-10,000 דונם נוספים וכן את עקירתם של עצי שיטה רבים כדי ליישר את השטח ולהופכו לראוי לעיבוד חקלאי נמרץ.

רשות שמורות הטבע והגנים התנגדה להכשרת שטח גדול מתוך התכנית, שבו מצוי לדעתם ריכוז גדול של עצי שיטה ואקולוגיה ייחודית. לאחר מאבק ארוך הגיעו מועצה אזורית ערבה, מועצה אזורית תמר, משרד החקלאות ורטי"ג להסכם של החלפת שטחים, אחד ההסכמים הייחודיים בארץ המנסים לגשר ולתווך בין התפיסות והגישות השונות. במסגת ההסכם הוחלט שהשטח הרגיש יוכרו כשמורת טבע, ובתמורה יוותרו אנשי רטי"ג על שטח אחר, ערכי פחות לדעתם, שניתן יהיה לעקור בו את השיטים כדי לפנות מקום לחממות ולפלפלים (אלון ומורג, 2013; Shani, 2018a). עם זאת, לא כל פעילי הסביבה היו מרוצים מן ההסכם.

במקביל להסכם שנחתם, זיהו בעשורים האחרונים תושבי הערבה והמדענים תופעה של התייבשות עצי השיטה, הנגרמת לפי ההשערות בשל פעילות האדם ובשל שינויי האקלים. במסגרת יוזמה פרטית של חלק מאנשי האזור החלו ניסיונות להציל ולשמר את עצי השיטה. זוג חקלאים מאחד המושבים החלו לבצע ניסויים בעצי השיטה בחלקה שליד השדה שלהם. בעקבות הצלחת הניסויים בהנבטת שיטים פנו במועצה האזורית לקק"ל בבקשה שתשתתף בפרויקט "אמץ שיטה". במסגרת הפרויקט נאספים זרעי השיטה, מונבטים ונשתלים בשולי החלקות החקלאיות ובשטחים הפתוחים. מטרת הפרויקט הן להשיב את השיטים לטבע, בעיקר בשולי החלקות החקלאיות, ולשמש כלי חינוכי לילדי האזור ולתושביו בכל הנוגע לקשר בין החברה לבין הסביבה. כפי שהגדיר זאת ראש המועצה (עדכון לתושבי האזור, מרס 2011): "הפרויקט עוסק בלקיחת אחריות קהילתית על הסביבה בה אנו חיים. אורח החיים החקלאי פוגע בסביבה באופן ישיר, ומטרתנו

6 לדיון נרחב יותר ביחסים בין המושגים "פוליטי", "מקצועי", "ניטרליות" ו"מומחים" ראו הרצפלד (Herzfeld, 2001), מיטשל (Mitchell, 2002) ושל (Shalev, 2016).

היא לקרב את הקהילה לטבע וסביבה ולתת לה את הכלים לתקן במקום שקלקלה". הפרויקט תפס תאוצה וזכה לחיזוק תדמיתי לאחר השתתפותם של נשיא המדינה ושרים בנטיעות השיטים בתחילת שנת 2011 (Shani, 2018a). בהמשך לכך ניהלו חלק מן התושבים, ובהם מי שהתחילו את הפרויקט "אמץ שיטה", מאבק נגד הפיכת שטח גדול מתוך השטחים שנכללו בהסכם חילופי השטחים עם רט"ג לשטחי חקלאות. לטענתם, בשטח קיים ריכוז גבוה של שיטים ואסור לעוקרם. המאבק היה יצרי מאוד ולווה בהשמצות אישיות, באיומים ובהכפשות הדדיות בקרב כלל המשתתפים (שני, 2016; Shani, 2018a).

כדי להכשיר שטח חקלאי בערבה יש צורך לקבל אישורים מגורמים רבים ובהם: רט"ג, רשות העתיקות ופקיד היערות האזורי של קק"ל. לפי החוק, כל עקירה של עץ בישראל מצריכה אישור של פקיד היערות (ראו נספח 2). בקשה לעקירת שיטים הייתה נענית בעבר בחיוב באופן כמעט אוטומטי, אך הפעם חל שינוי. פקיד היערות האזורי מטעם קק"ל שבדק את השטח המדובר – השטח שרט"ג אישרה להופכו לשטח חקלאי בתמורה לשטחים רגישים יותר לדעתה – אישר חלק מן השטח המדובר להכשרה חקלאית ועקירת שיטים ופסל להכשרה חקלאית חלק אחר ממנו בגלל ריכוזי השיטים שבו, כפי שטענו קבוצת המתנגדים.

ההחלטה עוררה זעם רב בקרב אנשי המושב והמועצה. הם עשו יד אחת עם משרד החקלאות ובתוך קק"ל עצמה והפעילו לחצים כבדים על פקיד היערות כדי שישנה את עמדתו, אך הוא נשאר איתן בדעתו וטען שבכך הוא ממלא את תפקידו. בעקבות זאת היו תושבים בערבה שראו בפרויקט "אמץ שיטה" מעין "גול עצמי" הפוגע בפיתוח בערבה. לפיכך, הפרויקט הסב תשומת לב יתרה לעצי השיטה, ולכן פקיד היערות לא אישר את עקירתם. ואולם, בכל הדיונים והמסמכים על הנושא ציינו אנשי הערבה את "אמץ שיטה" כהצדקה לעקירת השיטים לצורך הכשרת שטחים, מאחר שבמקום השיטים שנעקרו נשתלים עצים חדשים רבים.

עקב השימוש של אנשי הערבה בפרויקט הוא נתפס בעיני חלק מפעילי הסביבה כעלה תאנה לשמירת הטבע וכפרויקט שצבוע ירוק (green wash) כחלק מיחסי ציבור, ולא בעל מהות אקולוגית אמיתית. שני התהליכים, הרחבת שטחי החקלאות ופרויקט "אמץ שיטה", שהחלו בנפרד ובמנותק זה מזה, השתלבו זה בזה, וכל אחד מן הצדדים משתמש בהם על מנת לקדם את מטרותיו ובתוך כך הוא הופך את עץ השיטה עצמו למעין סמל למאבק על הטבע, לשמירה על הטבע וליצירת טבע (Shani, 2018b).

ניסיון תיווך: בין שימור עצי שיטה להרחבת שטחי חקלאות
 בזירה הזאת מצבי היה שונה מעט. מאחר שגדלתי בתוך הקהילה הזאת ואת חלק מן המוראיינים אני מכיר מאז היותי ילד, מצבי היה רגיש יותר מצד אחד, אבל גם קל יותר מצד אחר. גם כאן חזרה ועלתה השאלה "בעד מי אתה?". בשלב די מוקדם בתהליך אף פנו אליי חלק מן השחקנים בזירה בבקשה לתווך בין הצדדים, לגשר בין המחלוקות

ולנסות לפתור את העימותים. כמראיין ומשתתף בזירה זו ניסיתי – במהלך הראיונות, המפגשים והשיחות – להציג למראיין את הצד השני, את עמדותיו ואת מניעיו לפעולה. מאחר שזכיתי לשמוע בפתחות את כל הצדדים, יכולתי להבין שיש הרבה מן המשותף בין כל השחקנים ונוכחתי לדעת כיצד חוסר תקשורת ופרשנות לא מדויקת של מניעיהם מובילים לאי־הבנות מרובות. אף על פי כן לא הצלחתי לשכנעם. חוסר האמון בין הצדדים היה גדול, וכך גם חוסר הרצון להגיע לפשרות. בקרב חלק משחקני המפתח הפך המאבק למאבק עקרוני ואישי והפסיק להיות שאלה של שמירת טבע, עתיד השיטים או פיתוח האזור. נדמה שהפנייה אליי הייתה משום שאני מדבר עם כל הצדדים, אך בעיני אחרים זאת בדיוק הייתה הבעיה.

בשלב מסוים סירב לדבר אתי אחד מאנשי המפתח שהיה ממובילי המאבק נגד עקירת השיטים. בשיחת טלפון טעונה הוא הסביר לי שעצם הדיבור שלי עם השחקנים השונים, לרבות עם "אויביו", השפיע על המאבק. הוא לא היה יכול להצביע במהלך השיחה על המקרים שזה קרה בהם, אך טען שהוא זוכר שהיו רגעים שהוא שאל את עצמו בעד מי אני. לאחר השיחה הרגשתי רע מאוד. האם האשמה זו נכונה? האם אכן גרמתי נזק לחלק מן האנשים בזירה? האם התעניינותי בנושא והשאלות שהצגתי למראיינים השונים למעשה גרמו למקצתם להקשיח עמדות ולשנות את התנהגותם? האם הזכוב על הקיר הוא למעשה פיל בחנות חרסינה?

קשה יותר מבחינתי הייתה השיחה שהתקיימה כמה חודשים לאחר מכן, לאחר אחד משיאי העימות. אחת המעורבות במאבק, שאני מכיר ומעריך מאז היותי תלמיד בבית הספר, סירבה גם היא לדבר אתי על האירועים האחרונים ובכלל. לטענתה, אי־אפשר להיות אובייקטיבי במאבקים כאלו. הניסיון להיות כזה, אם הבנתי נכון את טענתה, הוא למעשה שיתוף פעולה עם הממסד ועם בעלי הכוח, והוא משרת צד מסוים. לתפיסתה, בעימותים כאלו לא ניתן להיות בעמדה של צופה ואף לא של מתווך. פעולה מתוך מקום כזה תחזק את עמדתו של הצד החזק (פוליטית, כלכלית, פיזית), ולכן רק פעולה מתוך מקום של נקיטת צד היא אפשרית באמת. במילים אחרות, אין מקום לניטרליות. טענה זו עולה פעמים רבות בספרות האנתרופולוגית כדרישה מן השדה מתוך הטענה שלא ניתן לבצע מחקר אנתרופולוגי בלי לנקוט עמדה ברורה ואף מתערבת בשדה (ראו ברם ועמיתיו, 2019). שחקנים אחרים, מכל הצדדים, המשיכו לדבר אתי ולשתף אותי בתחושותיהם ובמרחש בשטה, אך אין ספק שעמדתם של שני שחקני המפתח האלה מעלה סימני שאלה.

דיון: עליך לממש את הפוטנציאל הגלום בך – האנתרופולוגיה כגורם מתווך?

במאמר זה הראיתי את הפוטנציאל הגלום באנתרופולוגיה ובאנתרופולוגים כגורמים מתווכים בסכסוכים סביבתיים ואחרים. הצגתי אף את התובנות שניתן להפיק בעזרת

האנתרופולוגיה בנוגע לסכסוכים אלו, גם אם אין בכוחו של האנתרופולוג להביא לסיומם. אך מה יש בידע האנתרופולוגי, או בתפיסה האנתרופולוגית, המאפשר את הפוטנציאל הזה? והאם פוטנציאל זה עומד במבחן המימוש? כאמור, לתפיסתי, בעזרת התבוננות, הקשבה וניתוח אנליטי האנתרופולוגים יכולים לעזור בפירוק המובן מאליו ולהציג את מורכבותו. במובן זה, יכולתי לגלות אמפתיה כלפי שני הצדדים ולהבין את מניעיהם אפשרו לי בשני המקרים שתיארתי לראות את נקודות הדמיון בין הצדדים ואת המקומות לחיבור.

ואולם, ניסיונותי הדלים, כפי שתוארו במאמר, מראים שאין זה פשוט כל כך. כאמור, תיאורים של אי-הצלחה או של כישלון אינם רווחים כל כך בספרות המחקר. לטענת פישר (Fischer, 2009, p. 134), התמונה המצטיירת על עולם המחקר נדמית כרצף של הצלחות, אך מאחוריה מסתרים כישלונות רבים. פישר ואחרים טענו שדווקא דרך תיאור הכישלונות, כאשר הדברים אינם מצליחים תמיד ואולי "חורקים", ניתן ללמוד הרבה על החברה ועל התרבות (Bram, 2006; Fischer, 2009; Herzfeld, 2001), או כמו במקרה הנוכחי, על החוקר ועל תחום הדעת עצמו.

לדעתי, כדי שניסיונות של תיווך אנתרופולוגי יצליחו, צריכים להתקיים כמה תנאים שאפשר שלא התקיימו במחקריי. מבחינת הצדדים בסכסוך, הגורמים המרכזיים ביותר לדעתי הם אמפתיה כלפי הצד השני ורצון של כל אחד מן השחקנים, או לפחות של השחקנים המובילים, להגיע לפתרון העשוי לכלול פשרות וויתורים. עמדה זו תתבסס לרוב על אינטרס של השחקנים השונים לפתור את הסכסוך כדי להשיג אינטרסים ומטרות אחרות שהסכסוך מעכב או מונע מהם להתממש, כפי שניסיתי להראות במהלך ניסיונות התיווך שלי. חלק מרכזי בעמדה זו מתבטא באמפתיה. היכולת והמוכנות להבין את הצד השני, גם אם לא בהכרח להסכים אתו, הן קריטיות, לדעתי. אמפתיה היא אחד הכלים המשמעותיים ביותר לאנתרופולוג או לאנתרופולוגית, והיא גם כלי משמעותי בניסיון לפתור עימותים. ניסיונותי להציג לכל צד את עמדות הצד השני, להראות את הדמיון והניסיון להשיג כך אמפתיה הדדית הצליחו חלקית בלבד. נדמה שבזירות שתיארתי כאן לא היה די רצון או אינטרס לסיים את הסכסוכים, וגם האמפתיה התפוגגה כאשר החיכוך התלהט.

ואולם, הרצון והאמפתיה אינם צריכים להיות רק מנת חלקם של השחקנים בשדה. כדי שהאנתרופולוג יוכל להגשים את ההבטחה הגלומה בסוגיית התיווך, הוא עצמו צריך להיות חדור רצון עז לבצע את התפקיד בזירת המחקר ולנסות לקדם פתרונות שונים לעימותים על סמך הידע שיש לו על הזירות ועל השחקנים ועל סמך הידע שנצבר בנושא במקומות אחרים בעולם. אפשר לציין בכנות שאף על פי שהייתה לי אמפתיה בשפע בזמן עבודת השדה, אינני בטוח שהיה בי די רצון להכניס את עצמי לתפקיד המתווך. החשש לצאת מעמדת המשקיף מן הצד ולנקוט עמדה ברורה ופעילה היה חזק מאוד. חששתי, כנראה שלא בצדק, שגישה זו תפגע ביכולתי להציג תמונה מלאה ועשירה של העימות, ובעיקר חששתי שזה יציב אותי במרכז השדה, במיקום שלא

הרגשתי בו בנות. כפי שתיארת, למרות יחסי המשיכה-דחייה שלי למלאכת התיווך היא לא הגיעה באמת לידי מימוש.

כאן חשוב לציין גורם משמעותי נוסף, הפעם מצדו של החוקר. למיקומו של החוקר יש חשיבות מרכזית בהצלחתה של מלאכת התיווך. מיקום זה מורכב מכמה רמות. ברמה הראשונה יש משמעות לשלב בקריירה של המתווך/האנתרופולוג. אמנם מיקומי כדוקטורנט אפשר לי חופש מסוים ויכולת "לזרום" עם שדה המחקר, אך עדיין הייתי נתון למסגרת המחקר, למטרותיו ולצורך לסיים אותו. אפשר שאנתרופולוג במעמד אחר או במסגרת מוסדית שונה יכול להשפיע יותר על המערכת. רובד נוסף של שאלת המיקום נובע מן השאלה מי הזמין את החוקר להיות בתפקיד המתווך: האם הוא התנדב בעצמו, הוזמן על ידי אחד הצדדים או נכפה על שניהם על ידי גורם שלישי רב-עוצמה. ייתכן אפוא שיש חשיבות גם לשאלה מי או מה עומד מאחורי החוקר/המתווך: האם האנתרופולוג פועל בשם עצמו או מאחוריו עומד גוף המתמחה בתיווך ובקידום פשרות והסכמות ויכול להעניק לו גב בשדה עצמו. ייתכן שכדי לממש את הפוטנציאל של האנתרופולוגיה בתיווך ובפתרון עימותים יש להקים מוסד ייעודי שיתמחה בהענקת כלים לניהול עימותים, ובשילוב עם הידע האנתרופולוגי הוא יאפשר לאנתרופולוגיה כמתווכת לקבל דפוסים מקומיים ולהתקבל ככלי לגיטימי בזירות העימות השונות בישראל.

סיכום: מעבר לתיווך, מעבר למובן מאליו

אנתרופולוגיה יכולה לתרום להבנת עימותים ואולי אף לריכוכם לא רק מתוך עמדת המתווך. אמנם כפי שהציע לאטור, לידע האנתרופולוגי על אירוע או על תופעה אין עליונות על ידע אחר, אולם האנתרופולוגים יכולים לעזור להפוך את הידע הזה, שלהם ושל אחרים, לאפקטיבי בעזרת תיאור וניתוח שיטתיים של המציאות והצגתה לאנשים המשוקעים בה (Latour, 2005, p. 8) וכך לנסות לפרק את "המובן מאליו". במובן זה נחקרים מקבוצות המצויות בסכסוך יכולים להשתמש בתובנות האנתרופולוגיות כדי להבין ולנתח את תפיסותיהם וגם את תפיסות ה"אחרים".

הידע האנתרופולוגי, המשלב היכרות מעמיקה עם השדה ועם השחקנים שבו, לצד ניתוח דיאלקטי של אמפתיה וביקורת, מאפשר להציע תובנות חדשות ומקוריות על בעיות ועל סכסוכים בין קבוצות ושחקנים שונים, לרבות ידע המופק מכישלונות של תיווך או מתוך מערכות היחסים עם המרואינים ועם הנחקרים. ידע זה מפרק את הקשרים הבלתי פורמליים בין השחקנים השונים. היכרות, הבנה וחיבורים, שאינם בולטים תמיד על פני השטח אך יכולים לקדם או לעכב עניינים שונים, מאפשרים להבין את הדינמיקה המתפתחת בסכסוכים סביבתיים וחברתיים. גם אם אין באפשרותם לתווך בהם, אזי לפחות יש ביכולתם להפחית את רמת החיכוך המעורבת בהם.

שרטוט אתנוגרפי של חיבורים וקשרים בין כל השחקנים, המשאבים, הקואליציות, האינטרסים והתהליכים הפועלים בשדה ומניעים את הדינמיקה בו, אינו דבר פשוט.

במאמר זה הצעתי להתבונן בדרכים שונות ברכיביו של "המובן מאליו" החברתי ובעושר האפשרויות המחקריות והפרשניות הקיים בפירוקו (ברם ועמיתיו, 2019). הכרה בכך שפעולה של אנתרופולוג בשדה המחקר יכולה להוביל לפתרון סכסוכים סביבתיים עשויה להמריץ אנתרופולוגים העוסקים בתחום ולעורר בהם תקווה לשנות את המציאות החברתית או לפחות להבין אותה טוב יותר.

מעבר לניסיון, ידע מעשי או יישומי על העימותים עצמם והבניית גוף הידע האנתרופולוגי ותחומי ידע נוספים על יחסי סביבה וחברה מאפשרים להבין טוב יותר את מקומם של הסביבה והטבע בתוך העולם החברתי. בדרך זו ניתן לחדד את התובנה, שבה גם פתחתי את המאמר, שהבנת היחסים, הקשרים וההשפעות בין חברה לבין סביבה מאפשרת לנו להבין טוב יותר את התרבות ואת החברה שאנו פועלים בהן (גוטקובסקי ועמיתיה, 2017). לבניית גוף ידע כזה, המפרק את המובן מאליו בכל הנוגע ליחסי סביבה וחברה, קורא תיגר על מה שנתפס כטבעי ומדגיש את הרלוונטיות של ידע אנתרופולוגי, תהיה תרומה אדירה לא רק לעולם האקדמי המחקרי, אלא גם לחברה כולה.

מקורות

- אבוהב, א' (2010). קרוב אצל אחרים: התפתחות האנתרופולוגיה בישראל. תל אביב: רסלינג.
- אלון, ע' ומורג, י' (2013). פיתוח יישובים חקלאיים מול שימור ערכי טבע: פתרון קונפליקטים בצפון הערבה. אקולוגיה וסביבה, 1, 110-111.
- אסמה, ס' (2010). המצפון הדואב של הירוקים: כך הפכה הסביבתנות לפונדמנטליזם מסוג חדש. תכלת, 39, 31-40.
- אפלטון (1966). כתבי אפלטון (כרך ב: פוליטיאה; תרגום: י"ג ליבס). ירושלים: שוקן.
- בירד-דוד, נ' (1998). הסביבה הנדיבה: היבט שונה על השיטה הכלכלית של מלקטים ציידים. בתוך מ' שקד וש' דשן (עורכים), החוויה הבין תרבותית (עמ' 155-169). ירושלים: שוקן.
- בן דוד, א' (2010). איומים בתחום התכנון והבנייה בשמירה על השטחים הפתוחים בישראל (נייר עמדה). תל אביב: החברה להגנת הטבע.
- בנשטיין, ג' (2004). בין יום האדמה ליום כדור הארץ: יהודים פלשתינים וסביבתנות בישראל. עיונים בניהול משאבי טבע וסביבה, 2(2), 83-90.
- ברם, ח', גולדברג, ה' ונאמן, ר' (2019). דילמות באנתרופולוגיה: בין מחקר לבין מעשה. מגמות, נד(1), 21-46.
- גוטקובסקי, נ', גרוסגליק, ר' ושני, ל' (2017). לקראת פרדיגמה חברתית-סביבתית בישראל: הקדמה לגיליון מיוחד על סביבה וחברה בישראל. סוציולוגיה ישראלית, 18, 6-28.

- גרוסגליק, ר' (2017). אוכל אורגני בישראל: התנגדות, היטמעות ותרבות גלובלית. תל אביב: רסלינג.
- האן, א' (2009). בין הרצוי למצוי: יחס רשויות המדינה לשמירה על השטחים הפתוחים. מקרקעין, ח(1), 2-4.
- הלר, ג' (2008). מלכוד 22 (תרגום: י' בן עמי). תל אביב: עליית הגג ומשכל.
- וילן, א' (2010). ההתיישבות העובדת וקרקע הלאום. קרקע, 68, 34-40.
- טל, א' (2006). הסביבה בישראל. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- לאטור ב' (2005). מעולם לא היינו מודרניים: מסה באנתרופולוגיה סימטרית (מבחר פרקים) (תרגום: א' להב). תיאוריה וביקורת, 26, 43-74.
- לביא, א' (2008, 29 בפברואר). עוצרים בכתום. מעריב. אוהור מתוך <https://www.makorrishon.co.il/nrg/online/1/ART1/702/473.html>
- מכון דש"א (ללא תאריך). מכון דש"א. אוהור מתוך <http://www.deshe.org.il>
- משרד החקלאות ופיתוח הכפר (התשנ"ז-1997). צו היערות (אכרזה על אילנות מוגנים) התשנ"ז-1997. אוהור מתוך http://www.moag.gov.il/yhidotmisrad/forest_commissioner/
- נבו - המאגר המשפטי הישראלי (1926). פקודת היערות. הא"י, כרך א', עמ' (ע) 690, (א) 710. אוהור מתוך https://www.nevo.co.il/law_html/Law01/180_001.htm
- סופר, א' (2010). החקלאות: אבן יסוד בביטחונה של ישראל. חיפה: קתדרת חייקין לגאואסטרטגיה.
- עיד, א' (2017). היררכיה של חובות: הטבע ככלי לעיצוב יחסם של תושבי הכפרים הדרוזיים בכרמל למדינה. סוציולוגיה ישראלית, 18, 29-48.
- פייגה מ' (2007). עדר של חתולים: שלום עכשיו בין מודרניות, לאומיות וגלובליזציה. בתוך ח' הרצוג, ט' כוכבי וש' צלניקר (עורכים), דורות, מרחבים, זהויות: מבטים עכשוויים על חברה ותרבות בישראל (עמ' 394-420). ירושלים: מכון ון ליר.
- פירסט, ב' (2018). ירוקים זועקים: סיפורו של האקטיביזם הסביבתי בישראל. תל אביב: רסלינג.
- צפדיה, א' (2010). מיליטריזם ומרחב בישראל. סוציולוגיה ישראלית, יא(2), 337-363.
- רונין, ר' (2009). אחרי שייסרו את ההתיישבות בשוטים, עכשיו רוצים לייסר אותה בעקרבים. קרקע, 67, 41-52.
- ריפמן, ש' (2010). מלבישים את הירוק בשמלת בטון ומלט. דהמרקר. אוהור מתוך <https://www.themarker.com/realstate/1.573896>
- רם, א' (2005). הגלובליזציה של ישראל: מקוורלד בתל אביב, ג'יהאד בירושלים. תל אביב: רסלינג.
- רנדריה, ש' (2010). תוכניות גלובליות ועולמות-חיים מקומיים: מורשות קולוניאליות של שימור, שלילת זכויות ומשילות סביבתית בהודו הפוסט-קולוניאלית. תיאוריה וביקורת, 37, 257-274.

שגיא, י' (2007). השטחים הפתוחים: בסיס לשמירה על דמותה של הארץ. מכון דש"א. אוחזר מתוך <http://www.ios.org.il/site/pubPage.asp?id=44>

שדה, ש' (2007). ירוק־עד (כאן): ארגוני הסביבה ופרויקט גדר ההפרדה. תיאוריה וביקורת, 37, 184-211.

שני, ל' (2011-תשע"ב, מרחשוון). שבעים פנים לציונות: הוויכוח על הגדרות הטבע והציונות בין ארגוני הסביבה למפוני גוש קטיף סביב המאבק על הקמת היישוב "מרשם" במזרח לכיש. מקור ראשון, מוסף עמדה, עמ' 34-35.

שני, ל' (2012). מרשם לטבע: הטבע בין אדמה לסביבה, המאבק על הקמת היישוב מרשם במזרח לכיש. סוציולוגיה ישראלית, יד, 57-82.

שני ל' (2016). פלפלים אדומים ושיטים מצהיבות: אדם וטבע במתח שבין הקלאות וסביבה בערבה (עבודת דוקטורט). תל אביב: אוניברסיטת תל אביב.

שני, ל' (2017). השטח שבין טבע לתרבות: מבט אנתרופולוגי על "השטחים הפתוחים" בישראל. סוציולוגיה ישראלית, 18, 101-124.

תלמי־כהן, ר' (2019). אנתרופולוגיה יישומית במציאות של הגירה (עלייה) וקליטה. מגמות, נד(1), 61-86.

- Agrawal, A. (2005). *Environmentality: Technologies of government and the making of subjects*. Durham, NC: Duke University Press.
- Benstein, J. (2004). *Place and the other; the place of the other: Contested narratives in environmental activism among Jews and Palestinians in Israel* (Ph.D. Dissertation). Jerusalem: The Hebrew University.
- Berghoefer, U., Rozzi, R., & Jax, K. (2010). Many eyes on nature: Diverse perspectives in the Cape Horn Biosphere Reserve and their relevance for conservation. *Ecology and Society*, 15(1), 34-64.
- Bram, C. (2006). Influencing social policy to recognize cultural diversity: The limitations of anthropologist involvement. *Practicing Anthropology*, 28(3), 8-11.
- Comaroff, J., & Comaroff, J. L. (1997). *Of revelation and revolution: Christianity, colonialism, and consciousness in South Africa*. Chicago, IL: University of Chicago Press.
- Descola, P. (2006). Beyond nature and culture. *Proceedings of the British Academy*, 139, 137-155.
- Dove, M. (2006). Indigenous people and environmental politics. *Annual Review of Anthropology*, 35, 191-208.
- Dove, M., & Carpenter, C. (Eds). (2008). *Environmental anthropology: An historical reader*. Boston, MA: Blackwell.

- Dowie, M. (2009). *Conservation refugees: The hundred year conflict between global conservation and native peoples*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Dromi, S., & Shani, L. (2019). Love of land: Nature protection, nationalism, and the struggle over the establishment of new communities in Israel. *Rural Sociology*. doi: 10.1111/ruso.12274
- Feitelson, E. (2018). Shifting sands of planning in Israel. *Land use policy*, 79, 695-706.
- Fischer, M. (2009). *Anthropological futures*. Durham, NC: Duke University Press.
- Groszlik, R. (2017). Citizen-consumer revisited: The cultural meanings of organic food consumption in Israel. *Journal of Consumer Culture*, 17(3), 732-751.
- Gupta, A. (1998). *Postcolonial developments: Agriculture in the making of modern India*. Durham, NC: Duke University Press.
- Gutkowski, N. (2018). Governing through timescape: Israeli sustainable agriculture policy and the Palestinian-Arab citizens. *International Journal of Middle East Studies*, 50(3), 471-492.
- Helmreich, S. (2009). *Alien Ocean: Anthropological voyages in microbial seas*. Berkeley, CA: University of California Press.
- Herzfeld, M. (2001). *Anthropology: Theoretical practice in culture and society*. Somerset, NJ: John Wiley & Sons.
- Holt, F. L. (2005). The Catch-22 of conservation: Indigenous peoples, biologists, and cultural change. *Human Ecology*, 33(2), 199-215.
- Ingold, T. (2004). Culture on the ground the world perceived through the feet. *Journal of Material Culture*, 9(3), 315-340.
- Kellerman, A. (1996.) Settlement myth and settlement activity: Interrelationships in the Zionist land of Israel. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 21(2), 363-378.
- Koenig, W. (2001). Spatial autocorrelation and local disappearances in wintering North American birds. *Ecology*, 82, 2636-2644.
- Kottak, C. (1999). The new ecological anthropology. *American Anthropologist*, 101(1), 23-35.
- Latour, B. (2005). *Reassembling the social: An introduction to actor-network-theory*. Oxford, England: Oxford University Press.
- Little, P. E. (1999). Environments and environmentalisms in anthropological research: Facing a new millennium. *Annual Review of Anthropology*, 28(1), 253-284.
- Marcus, G. (2012). The contemporary desire for ethnography and its implication for anthropology. In R. Hardin & M. K. Clarke (Eds.), *Transforming*

- ethnographic knowledge* (pp. 73-89). Madison, MI: The University of Michigan Press.
- Mathews, A. (2011). *Instituting nature: Authority, expertise, and power in Mexican forests*. Boston, MA: MIT Press.
- McKee, E. (2011). *Socializing landscapes, naturalizing conflict: Environmental discourses and land conflict in the Negev Region of Israel* (Ph.D. Dissertation). New Haven, CN: Yale University Press.
- McKee, E. (2016). *Dwelling in conflict: Land, belonging and exclusion in the Negev*. Palo Alto, CA: Stanford University Press.
- Mitchell, T. (2002). *Rule of experts: Egypt, techno-politics, modernity*. Berkeley, MA: University of California Press.
- Muehlmann, S. (2012). Rhizomes and other uncountables: The malaise of enumeration in Mexico's Colorado River delta. *American Ethnologist*, 39(2), 339-353.
- Nelson, J., & Hossack, L. (Eds.). (2003). *Indigenous peoples and protected areas in Africa*. Moreton-in-Marsh, England: Forest Peoples Programme.
- Rabinowitz, D. (1992). An acre is an acre is an acre? Differentiated attitudes to social space and territory on the Jewish-Arab urban frontier in Israel. *Urban Anthropology*, 21(1), 67-89.
- Raffles, H. (2002). *In Amazonia: A natural history*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Rivkin-Fish, M. R. (2004). Gender and democracy: Strategies for engagement and dialogue on women's issues after socialism in St. Petersburg. In K. Kuehnast & C. Nechemias (Eds.), *Post-Soviet women encountering transition: Nation building, economic survival, and civic activism* (pp. 288-312). Washington, DC: Woodrow Wilson Center.
- Shalev, G. (2016). A doctor's testimony: Medical neutrality and the visibility of Palestinian grievances in Jewish-Israeli publics. *Culture, Medicine, and Psychiatry*, 40(2), 242-262.
- Shani, L. (2018a). Of trees and people: The changing entanglement in the Israeli desert. *Ethnos*, 83(4), 1045-1072. DOI: 10.1080/00141844.2017.1304972
- Shani, L. (2018b). Liquid distinctions: Negotiating boundaries between agriculture and the environment in the Israeli desert. *Anthropological Quarterly*, 91(3), 1075-1103.
- Shoreman-Ouimet, E. (2010). Concessions and conservation: A study of environmentalism and anti-environmentalism among commodity farmers. *Journal of Ecological Anthropology*, 14(1), 52-66.

- Townsend, P. K. (2008). *Environmental anthropology: From pigs to policies*. Prospect Heights, IL: Waveland.
- Vayda, A. (1999). *Finding causes of the 1997-98 Indonesian forest fires: Problems and possibilities*. Jakarta, Indonesia: WWF.
- Walley, C. (2004). *Rough waters: Nature and development in an East African marine park*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Watts, M. (1998). Nature as artifice and artifact. In B. Braun & N. Castree (Eds.), *Remaking reality: Nature at the millennium* (pp. 243-268). London, England: Routledge.
- West, P., Igoe, J., & Brockington, D. (2006). Parks and peoples: The social impact of protected areas. *Annual Review of Anthropology*, 35, 251-277.

נספח 1

קרן קיימת לישראל (להלן "קק"ל) היא ארגון שהוקם לפני הקמת מדינת ישראל על מנת לרכוש קרקעות מן הפלסטינים לצורך הקמת יישובים יהודיים בעיקר על-ידי התרומות של יהדות התפוצות. לאחר הקמת המדינה הוא שולב באופן חלקי במנגנון המדינה, והוא ממונה בעיקר על היערות ועל הייעור בישראל. "קק"ל עוסקת בפרויקטים רבים אחרים שנועדו לקדם את ההתיישבות (בתחומי הקו הירוק) ולפתח תשתיות של מים וקרקע. "קק"ל היה גם תפקיד מרכזי בהקמת התשתיות להתיישבותם של עולים חדשים בשנות ה-50 לצד המחלקה להתיישבות של הסוכנות. גם חלק מן המימון של המחלקה להתיישבות מגיע מתרומות של יהדות התפוצות אך בעיקר מן הקרקעות שברשותה, ובכך יש לה תפקיד משמעותי בשמירה על קרקעות המדינה בידיים יהודיות. "קק"ל שתי זרועות עיקריות, המתנגשות לעתים זו בזו: אגף הייעור מקדם את כל נושאי היערות בישראל ועוסק רבות בשמירה על הטבע ובקידום תפיסות של קיימות, ואילו אגף הפיתוח מבצע בפועל חלק גדול ממיזמי התשתיות והפיתוח הגדולים במרחב הכפרי בישראל וגם מממן חלק גדול מהם. "קק"ל רואה את עצמה (ונתפסת בעיני המדינה) כארגון סביבתי, אך בשל פניה הכפולים יש בקרב אנשי הסביבה מי שרואים בה ארגון "סביבתי לכאורה" או ארגון הפוגע בסביבה (טל, 2006; McKee, 2016).

החטיבה להתיישבות של ההסתדרות הציונית העולמית היא גוף שהוסמך על-ידי ממשלת ישראל לעסוק בהתיישבויות בנגב ובגליל. אמנם היא ממומנת על-ידי הממשלה אך אינה חלק ממנה, אלא שייכת להסתדרות הציונית העולמית. עיקר פעילותה היא בקידום ההתיישבות בשטחי יהודה ושומרון כדרך לעקוף את המימון הישיר מן הממשלה להתנהלויות. בעבר, עד שנות ה-90, פעלה החטיבה דרך הסוכנות היהודית, שגם בה הייתה חטיבה להתיישבות, ואז החלה להתמקד באזורים שמחוץ לקו הירוק. באותה

עת המשיכה החטיבה להתיישבות של הסוכנות היהודית לפעול בתוך הקו הירוק כדי להקל על גיוס הכספים של הסוכנות מיהודי התפוצות שחששו להשקיע בפיתוח שטחי יהודה ושומרון. בשנות ה־2000, לאחר שהחטיבה להתיישבות של הסוכנות פורקה, החליטה ממשלת ישראל להסמיך את החטיבה של ההסתדרות הציונית העולמית לפעול גם בתוך הקו הירוק ולקדם את ההתיישבות והפיתוח בפריפריה, כלומר בנגב ובגליל (Kellerman, 1996; McKee, 2016; Shani, 2018a).

נספח 2

פקיד היערות הראשי יושב במשרד החקלאות וממונה מטעם שר החקלאות להוציא לפועל את מטרות פקודת היערות (נבו, 1926) וצו אילנות מוגנים (משרד החקלאות, התשנ"ז–1997). כמו כן, הוא מפקח מטעם המדינה על הטיפול ביערות ועל ניהולם, המבוצעים על־ידי קק"ל. כאשר יש צורך בעקירת שיטים לצורך חקלאי, שר החקלאות מסמיך את אנשי קק"ל לצורך הפיקוח והאישור. מי שמפקח בשטחים של קק"ל הם אנשי משרד החקלאות, ובשטחי חקלאות – אנשי קק"ל. במקרה זה, כאשר השטח מיועד לחקלאות, יש צורך באישור מפקיד היערות האזורי מטעם קק"ל (ריאיון עם פקיד היערות מחוז דרום, באר שבע, מרס 2011; Shani, 2018a).

